

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 342.24(477)

Макарчук В. С.

ПИТАННЯ АВТОНОМІЇ ГАЛИЧИНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Тема автономного устрою окремих частин України (мова не йде про Крим, чий автономний статус сьогодні поза сумнівом) набуває особливої гостроти зазвичай в моменти політичної дестабілізації. Найбільш свіжим прикладом може служити з'їзд сепаратистських сил у м. Северодонецьку наприкінці 2004 р. Проте ідею автономізації тих чи інших складових частин України свого часу виношували не лише проросійські політичні рухи на Сході та Півдні, але й іноземні держави, а також українські політичні партії. Зрозуміло, що зміст, який кожна така сила вкладала у саме поняття «автономія», суттєво відрізнявся від бачення інших суб'єктів політичного процесу.

Галичина, що сьогодні претендує на звання «українського П'ємонту» - регіон доволі особливий. В житті держави він відіграє роль здебільшо конструктивну, проте не завжди. Свого часу (поч. 90-х рр. ХХ ст.) з ідеєю якоїсь химерної «Галицької асамблеї» носився покійний В. Чорновіл – цей, за виразом Ю. Шухевича, «український Гамсахурдія». Відтак генеза ідеї Галицької автономії має певне політичне підґрунтя – така собі «іскра», що за несприятливого розвитку подій може дати небезпечне «полум'я», а сама тема бачиться актуальною і сьогодні.

Питаннями територіальної автономії у вітчизняній історико-правовій науці плідно займалися М. Корнієнко, Б. Нольде, І. Усенко. Зрештою тема «Історико-правові проблеми автономізму та федералізму» стала титульною на Х-й Міжнародній історико-правовій конференції впливової Міжнародної асоціації істориків права (МАІП) 22-24 вересня 2003 року в м. Севастополі, де кількість заслуханих наукових доповідей і повідомлень наближалася до сотні. Разом з тим історико-правова тема автономії Галичини ще не отримала належного висвітлення.

Автор ставить перед собою завдання проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми, ввести у науковий обіг вітчизняної історико-правової школи невідомі факти, якими подекуди оперують зарубіжні дослідники, оцінити ступінь актуальності теми автономії Галичини у сучасну епоху.

У ХХ ст. ідея автономії Галичини висувалася різними політичними силами. Причому наувазі малася автономія як у складі Австро-Угорщини, так згодом і Другої Речі Посполитої, а у роки Другої світової війни – навіть у складі Союзу РСР. Звичайно, той зміст, що його тогочасні політики вкладали у саме поняття «автономії» на різних етапах розвитку цієї політичної ідеї, був різним.

Підавстрійська Галичина входила до складу так званого Королівства Галичини і Лодомерії з центром у Львові. Її західну частину становили етнічні польські землі –

Малопольща, окремі райони якої лише епізодично входили до складу середньовічного Галицько-Волинського князівства. В цій австрійській Галичині українці і поляки становили трохи більше, ніж по 40 відсотків населення, ще десять відсотків припадало на євреїв. Проте у Східній Галичині (до її складу входили 50-52 повіти від загального числа 74 повітів Королівства Галичини і Лодомерії) українці становили уже 63-65 %, поляки – близько 23 % і євреї – понад 10 %. Під час революційних подій 1848 р. Головна руська рада висунула ідею поділу Галичини на дві частини й утворення з українських земель Австрії (в т. ч. Буковини й Закарпаття) окремої провінції. Зрозуміло, що український етнічний характер населення такої евентуальної провінції повинен був призвести до надання українцям певних автономних прав у складі Австрії.

У 1867 р. унаслідок австро-угорського компромісу, викликаного кризою монархії Габсбургів після поразки у австро-пруській війні 1866 р., колишня Австрія перетворилася у дуалістичну Австро-Угорську монархію. Польських політиків досягнуті угоди не задовільнили і вони висунули ідею перетворення Австро-Угорщини у федерацію п'яти країв: Австрії, Угорщини, Чехії, Галичини і Хорватії. Боротьба навколо питання про автономний статус Галичини у складі Габсбурзької монархії завершилася у 1873 р., коли австрійський уряд запровадив прямі вибори до віденського парламенту – Державної ради – й визначив компетенції галицького сейму (останній був створений ще у 1860 р., але згодом призупинив свою діяльність). Сейм отримав право приймати рішення, що стосувалися культури, освіти і суспільної опіки (поняття культури трактувалися максимально широко, аж до «культури» ведення сільського господарства). Паралельно до автономних політичних інституцій продовжувала діяти австрійська виконавча влада на чолі з намісником. Останній призначався лише у результаті консультацій віденського уряду з польськими послами до Державної ради [1, с. 202].

У лютому 1914 р. завдяки активним діям греко-католицького митрополита Андрея Шептицького був укладений т. зв. польсько-український компроміс, згідно з яким українці мали отримати третину місць у Галицькому сеймі і пропорційне представництво у різних сеймових комісіях. Вказаний компроміс став до певної міри ударом по планах створення окремої української автономної одиниці у складі Австро-Угорської імперії, що їх виношувала частина радикальних українських політиків Галичини.

Розвал Австро-Угорської імперії і проголошення 13 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), здавалось би, поховали ідею автономії – на руїнах імперії поставали цілком незалежні суверенні держави.

10 вересня 1919 р. переможена Австрія була вимушена підписати Сен-Жерменський договір, за яким зреклася права суверенності над Східною Галичиною. Сувереном її де-юре стали держави Антанти, а Польща – з їх згоди - тимчасовим окупантом краю. Згоду на цю окупацію Верховна рада Антанти дала ще 25 червня 1919 р. – “з метою захисту прав населення Східної Галичини та його майна від небезпеки, яка загрожує йому від білшовицьких банд” [2, с. 110].

Наступною ухвалою від 11 липня 1919 р. та ж Верховна рада оговорювала умови мандату на окупацію Східної Галичини Польщею лише як “тимчасового заходу

міжнародного характеру” з подальшим укладенням угоди, за якою польський уряд мав “забезпечити в міру можливості автономію цієї території, як рівно ж і політичну, релігійну та особисту свободу мешканцям”. Згідно з означеною ухвалою, державно-політичний статус Східної Галичини мало згодом встановити саме населення на основі “вільного самовизначення”, а час проведення плебісциту повинні були визначити “союзні і дружні держави”. Саме цю інформацію представники Антанти донесли до відома державних установ ЗУНР [3, с.31].

Севрський договір 10 серпня 1920 р. передав Польщі Західну Галичину, залишивши Східну Галичину у розпорядженні держав Антанти [4, с. 20].

Польсько-радянський Ризький мирний договір 1921 р. установив лінію кордону між Польщею та Українською СРР. Стаття 4 цього договору зобов'язувала обидві сторони забезпечити вільний розвиток культури та мови для білорусів і українців у межах Польщі та поляків у межах БСРР та УСРР. Власті Другої Речі Посполитої зухвало проігнорували цю умову, оскільки уже у червні 1922 р. Сейм країни відхилив проект територіальної автономії Східної Галичини, висунутий ППС, і після цього до питання про автономію так ніколи й не повертався. Згодом розгорнувся масштабний наступ на українське шкільництво, “Просвіту”, Церкву, своєрідними піками котрого стали т. зв. пацифікація у вересні 1930 р. та міні-пацифікація 1938 р.

Тим часом Польща намагалася перетворити свою, санкціоновану Версальською конференцією, тимчасову окупацію Східної Галичини на міжнародно-правове визнання входження краю до складу Другої Речі Посполитої де-юре.

14 березня 1923 р. Рада послів Антанти на пропозицію Мусоліні схвалила рішення, яким визнавала за Польщею “суверенне право” на володіння Східною Галичиною. Одночасно Польща прийняла на себе зобов'язання надати місцевому населенню автономію. Як відомо, це зобов'язання так ніколи і не було виконане. Більше того – сейм навіть не звертався (після 1922 р.) до цього питання. В українській суспільній думці 20-30-х рр. пункт про автономію сприймався як обов'язковий. Тому до 1939 р. тут домінувала думка, що Польща не виконує прийняті на себе зобов'язання [5, с. 210]. Поза сумнівом, ця обставина серйозно стимулювала український національно-визвольний рух – як у його легальних проявах (УНДО та ін. західноукраїнські політичні партії, а також греко-католицька церква), так і у діяльності підпільних структур УВО-ОУН.

В черговий раз питання автономії Галичини постало у роки Другої світової війни. Первісно цю ідею у червні-липні 1941 р. висунув емігрантський польський уряд В. Сікорського.

Напад фашистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. кардинально вплинув на розстановку військово-політичних сил у Європі і світі. Уже у день гітлерівського нападу про свою підтримку Союзу РСР оголосила Великобританія, добою пізніше це ж зробив уряд США. Емігрантський уряд Польщі, який з червня 1940 р. перебував у Лондоні, фактично на утриманні британських властей, відразу ж визначив свою зацікавленість у антинацистському співробітництві з Москвою. Гострою проблемою двосторонніх відносин проте залишалося питання про державно-правовий статус тих земель міжвоєнної Другої Речі Посполитої, які після 17 вересня 1939 р.

увійшли до складу СРСР: Західної Білорусії, Західної України та Віленщини. Радянсько-польські переговори розпочалися у Лондоні 5 липня 1941 р., але ще до цієї дати сторони зробили усе можливе, аби з'ясувати, наскільки далеко їхні майбутні партнери по переговорам готові йти у питанні про евентуальні післявоєнні кордони.

27 червня 1941 р. представник агенції ТАРС у Лондоні М. Ротштейн заявив радникові польського посольства у Англії М. Літаурові, що демократична Польща, яку хоче відновити ген. Сікорський і з якою СРСР хоче бути у найтісніших відносинах, мусить забути про попередню політику великодержави і прийняти принцип національної автономії на етнографічних теренах Польщі [6, с. 120-121]. Як відомо, за радянських часів агенція ТАРС була так би мовити неофіційним виразником офіційної позиції Кремля. Більшість заяв цієї агенції власноручно складалися Й. В. Сталіном, як це було, наприклад, із сумно відомою Заявою ТАРС від 14 червня 1941 р. У польських урядових колах згадану приватну репліку М. Ротштейна, схоже, зрозуміли однозначно: Польщі, за умови її щирого співробітництва з СРСР у боротьбі проти гітлерівської Німеччини, повернуть її східні землі. Після чого – на підтвердження перемін у своїй зовнішній і внутрішній політиці – Польща запровадить широку автономію для місцевих національних груп: литовців, білорусів, українців. На цьому питанні буде вичерпане.

Важко сказати, наскільки “офіційним” у даному випадку був представник агенції ТАРС. Можливо, М. Ротштейн навіть висловив свою приватну думку. Відомо, наприклад, що уже 3 липня 1941 р. радянський посол у Лондоні І. М. Майський отримав наступні інструкції Кремля: “... ми стоїмо за створення незалежної Польської держави, у границях національної Польщі, включаючи деякі міста і області, що нещодавно відійшли до СРСР, причому питання про характер державного режиму Польщі Радянський уряд вважає внутрішньою справою самих поляків” [7, с. 198]. У пізнішій радянській літературі містилася вказівка на те, що І. М. Майський уже у липні 1941 р. був орієнтований радянським урядом у переговорах з поляками узяти за основу післявоєнного кордону між обома державами т. зв. лінію Керзона, яка приблизно відповідала етнічним реаліям [8, с. 190]. Як бачимо, офіційні радянські джерела ідею врегулювання польсько-радянських стосунків шляхом “повернення” Польщі її міжвоєнних східних територій за умови надання автономії місцевому населенню навіть не згадують.

Для нас важливо інше – те, як сприйняли заяву М. Ротштейна діячі польської еміграції, і, що ще важливіше, як це вплинуло на подальші польсько-радянські стосунки. Схоже, оточення В. Сікорського влітку 1941 р. щиро вважало, що радянська непоступливість на переговорах, у випадку якщо польська сторона виявить твердість, може бути пом'якшена і Кремль повернеться до ідеї післявоєнної автономії віленських литовців, західних українців і західних білорусів у складі Польської держави. Звичайно, ці розрахунки з висоти сьогодення бачаться вельми наївними, проте вони до певної міри пояснюють еволюцію ставлення уряду В. Сікорського до ідеї співробітництва з СРСР. Спершу – “кон'юнктурна”, за висловом екзильного польського президента В. Рачкевича, польсько-радянська Угода про допомогу у війні проти гітлерівської Німеччини від 30 липня 1941 р. Далі – створення польських збройних сил на території Союзу РСР, призначених для боротьби з

гітлерівською Німеччиною на радянсько-німецькому фронті, гучно обставлений візит В. Сікорського до Москви у грудні 1941 р. і підписання низки нових угод. А ще далі – вивід армії Андерса з СРСР, охолодження дипломатичних стосунків і їх розрив унаслідок ініціювання польською стороною міжнародного розслідування обставин катинської трагедії. Усе це свідчить про те, що первісно надії кабінету В. Сікорського на врегулювання польсько-радянських відносин шляхом відновлення довоєнного кордону між обома країнами були доволі сильними і лише з плином часу розвіялися остаточно. Кажуть, що найлегше обманюється той, хто хоче бути обманути.

Удруге у роки війни ідея автономії Галичини була запропонована В. М. Молотовим, але мова йшла уже про автономію західноукраїнських земель у складі Союзу РСР.

Радянсько-британські стосунки навесні 1942 р. відзначалися певною взаємною недовірою сторін. У Кремлі вважали, що Великобританія невиправдано затягує з відкриттям другого фронту у Європі (США висловлювали готовність відкрити його уже у 1942 р.). В свою чергу, Лондон всерйоз побоювався перспективи укладення сепаратного радянсько-німецького миру [9, с. 224]. Свого часу Великобританія і Франція уже вв'язалися у Першу світову війну на боці Росії, а остання через три роки вийшла з цієї війни, уклавши сепаратний мир з Центральними державами. Тоді, узимку 1917-1918 рр., на чолі союзної Росії стояв Володимир Ленін, якого новий радянський керівник Й. Сталін оголосив своїм “учителем”, а себе – його “вірним учнем”. Відомо також, що до ідеї сепаратного миру на східному фронті у 1942-43 рр. постійно звертався і найближчий союзник А. Гітлера Б. Мусоліні, чинячи постійний тиск на Німеччину.

Навесні 1942 р. Москва і Лондон готувалися до укладення союзного договору між обома державами антигітлерівської коаліції. Суспільна думка в Англії поклала на цей договір великі надії. Існувала навіть небезпека падіння кабінету У. Черчілля у разі невдачі переговорів про союзний договір і заміни його кабінетом лівого лейбориста С. Кріппса, настроєного відверто прорадянськи [10, с. 317-318]. Москва наполягала на тому, що у евентуальний союзний договір має бути включений пункт про взаємне визнання кордонів станом на червень 1941 р. Під тиском уряду польських емігрантів та власної американської полонії категорично заперечував проти цього президент США Ф. Д. Рузвельт.

Офіційний британський історіограф англійської зовнішньої політики періоду Другої світової війни Л. Вудвард стверджував (у радянських публікаціях документів та працях інших західних авторів ці відомості підтвердження поки що не знаходять), що під час переговорів у Лондоні у травні 1942 р. радянський нарком зовнішніх справ В. Молотов з метою добитися згоди британської сторони на бажаний Радянському Союзові післявоєнний західний кордон висунув ініціативу, аби “Західна Україна і Західна Білорусія були включені до Радянського Союзу як автономні республіки” [11, р. 622]. Є певні підстави довіряти цьому повідомленню добре проінформованого західного автора. Передусім відомо, що власне в умовах сталінського Союзу РСР означала ця сама “автономія”. Москві довелося б максимум потратитися на створення бутафорських “урядів” автономних республік, без

найменших політичних наслідків для місцевого населення. З іншого боку, аргумент "автономії" міг не стільки вплинути на Вашингтон і Лондон (керівники цих країн для себе віддавали звіт, що таке автономія по-радянськи), скільки дозволити Ф. Рузвельту та У. Черчіллю - звісно, за умови зустрічного бажання – заспокоювати суспільну думку власних демократичних країн тим, що Сталін нібито пішов на серйозні поступки.

Більшою мірою пропозиція про надання "автономії" Західній Україні і Західній Білорусії була спрямована до Ф. Рузвельта. По-перше, уже навесні 1942 р. кабінет У. Черчілля був готовий підписати союзний договір з Союзом РСР, у якому б містилося визнання радянських кордонів станом на 22 червня 1941 р., і лише заперечення з боку США стримували ці наміри. Так, під час переговорів з Молотовим 22 травня 1942 р. ніхто інший, як міністр закордонних справ Англії А. Іден запропонував зберегти усю ту частину проекту, де мова йшла про радянські кордони [8, с. 222-223].

По-друге, починаючи з відомих "14 пунктів" президента В. Вільсона, саме США добивалися впровадження імперативного принципу права нації на самовизначення у діюче міжнародне право. Окрім моральних дивідентів Вашингтон обґрунтовано розраховував, що здійснення цього права колоніальними націями дозволить американському капіталу та американській дипломатії різко посилити свої позиції у раніше напівзакритих колоніях європейських держав. До речі, у Лондоні, Парижі, Амстердамі ці американські, як на перший погляд, демократичні ініціативи викликали доволі зрозумілу стурбованість про долю власних колоній.

Молотов у травні 1942 р. своєю пропозицією про надання "автономії" Західній Україні та Західній Білорусії демонстративно підігравав американській політиці формальної підтримки "права нації на самовизначення". Проте Вашингтон відмовився проковтнути наживку. 22 травня 1942 р. учасники лондонських переговорів отримали телеграму державного секретаря США К. Хелла, схвалену Ф. Рузвельтом. У ній недвозначно вказувалося, що у випадку підписання радянсько-англійського договору з територіальними статтями, американський уряд опублікує заяву, у котрій не підтримає ані принципів, ні статей такого договору, незважаючи навіть на те, що така заява буде означати "гострий розкол усередині Об'єднаних Націй" [12, р. 1172]. Тим самим під тиском Ф. Рузвельта союзний радянсько-британський договір, підписаний у травні 1942 р., не містив пунктів про взаємне визнання державних кордонів.

В результаті подій Другої світової війни ідея автономії Західної України у цілому і Галичини зокрема була остаточно похована. У світі не виявилось жодної політичної сили, враховуючи самих українців, у тому числі й західних, зацікавлених у такому розвитку подій. В умовах Союзу РСР дана "автономія" не давала нічого, крім хіба що перспективи збільшення партійно-радянського бюрократичного апарату за рахунок квот чергової автономної республіки. В умовах незалежної України "автономія" Галичини вела б до ослаблення консолідації української нації. Не випадково головним закликотом демократичних діячів Руху з перших днів української Незалежності стало "стирання лінії Збруча". У соборній Українській державі не по-

винно бути штучного поділу на “східняків” і “западенців”, ми повинні зосередитися на тому, що нас об’єднує, а не робить різними.

Література:

1. Баран В. К., Грицак Я. Й, Ісаєвич Я. Д. та ін. Історія України. – Львів: Світ, 1996.
2. Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918-1920. – Відень, 1922. – 228 с.
3. Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918-1939 рр.). – Український історичний журнал, 2001, № 5. – с. 22-43.
4. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської буржуазії (1920-1939). – К.: Наукова думка, 1985. – 269 с.
5. Україна-Польща: важкі питання. Том 1-2. Матеріали II міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”. Варшава, 22-24 травня 1997 р. – Варшава: Tysza, 1998. – 245 с.
6. Корчак-Городиський О. Замість вигадок. Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах. Документи, рецензії, спогади. – Івано-Франківськ: Перевал, 1994. – 200 с.
7. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1939- декабрь 1943. – М.: Наука, 1973. - 510 с.
8. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945: Документы и материалы. В 2-х т. Т. 1. 1941-1943/ Министерство иностранных дел СССР. – М.: Политиздат, 1983. – 542 с.
9. Косик В. Україна під час другої світової війни 1938-1945. – Київ-Париж-Н(ь)ю Йорк-Торонто, 1992. – 729 с.
10. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны (1939-1945). – М.: Наука, 1965. – 638 с.
11. Woodward Llewellyn. British Foreign Policy in the Second World War. Vol. II. – London: Her Majesty's Stationery Office. 1971. – 679 p.
12. Hull C. The Memoirs of Cordell Hull. In two volumes. – New York: The Macmillan Co, 1948. Vol. 2. – 917 - 1804 p.

Надійшла до редакції: 31.08.2005 р.